

ПРОБЛЕМА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ І КОСМІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОЇ СВІДОМОСТІ У ВЧЕННІ В. ВЕРНАДСЬКОГО

Розкривається проблема духовного розвитку особистості, розширення людської свідомості до планетарних і космічних масштабів як передумова становлення ноосфери у вченні В. Вернадського.

Ключові слова: *особистість, духовний розвиток, свідомість, планетарна свідомість, космізація свідомості, ноосфера.*

Постановка проблеми. 2013 року наукова громадськість відзначила 150-ліття від дня народження видатного природознавця, українського філософа, мислителя світового масштабу В. Вернадського. Його ідеї з плином часу стають дедалі актуальніші в контексті сучасних викликів людству.

Недаремно В. Вернадського називають «Ломоносовим ХХ ст.». Його творчий геній характеризують рідкісна синтезуюча здатність, всеохопність, універсалізм. Учений-енциклопедист заснував і розвинув декілька нових наукових дисциплін, був академіком, активним суспільним діячем, видатним організатором та істориком науки. Великий мислитель-природодослідник, він залишив цілісне бачення світу і завдань людини, передбачив майбутні шляхи їх розвитку.

Ще на початку свого наукового шляху, 1892 р. В. Вернадський записав у щоденнику: «Є один факт історії Землі – це посилення свідомості». У цих словах учений пов'язує воедино людську свідомість як факт історії людей і Землю – об'єкт природний. Це переконання у всезагальному зв'язку явищ дійсності, підтверджене сучасною наукою, рухало мислителем упродовж усього його наукового шляху.

В. Вернадський порушував у своїх працях вічні питання буття. Наука для нього не була самодостатньою метою, а тільки засобом осягнення смислу життя. Тому його вчення пройняте особистісним началом, співвіднесене з людиною і людством, має виражений етико-психологічний характер. Воно потребує уваги у час тотальної духовної кризи, втрати смислу, народження нового типу людини – «*homo absurdus*».

Стан дослідження. Науково-філософські позиції академіка В. Вернадського досліджували: Т. Г. Грушевицька, Б. М. Кедров, С. Р. Микулінський, І. Ф. Овчинников, його соціально-етичні ідеали – Л. Н. Гор-

дієнко, Г. Г. Квасов. Загальну характеристику гуманістично-просвітницьких ідей В. Вернадського подають В. О. Глуховцева, М. С. Бастракова, Н. І. Цициліна та ін. Проте філософсько-психологічні погляди В. Вернадського потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

З огляду на це, **мета** статті – проаналізувати бачення В. Вернадським проблеми духовного розвитку особистості та еволюції людської свідомості.

Виклад основних положень. Задовольняючи невгасиму жагу пізнання, В. Вернадський водночас болісно переживав недосконалість світу і людини, і саме це «почуття особистої вини за недосконалість світу і власної відповідальності за його стан, почуття в основі своїй релігійне, переламалось неочікуваним й оригінальним способом у створеному Вернадським ученні про ноосферу: оболонку розуму на планеті. Він створив науку про роль людської особистості в біосфері, про роль думаючого і страждаючого органу біосфери» [1, с. 16].

Головне відкриттям Вернадського – живої речовини як необхідної частини Космосу. Вернадський переконаний, що життя не є просте, винятково земне явище, – воно повинно розглядатися як космічне явище в історії нашої планети [3, с. 294]. Життя на нашій планеті він розглядав як вираження єдиного явища, яке існує безперервно з часу найдавніших геологічних епох, сліди яких ми можемо вивчати. «Людина нерозривно пов'язана в одне ціле з життям усіх живих істот, які існують або коли-небудь існували» [3, с. 291]. Спадкоємність людини стосовно живої речовини планети полягає в тому, що вона своєю діяльністю повинна продовжити логіку розвитку органічного світу, але на якісно новому рівні. Суспільство не просто існує на земній поверхні, а виконує певну роль у її розвитку – будує ноосферу. Це не тільки геологічний, а й соціально значущий процес.

Поява людини у низці висхідних життєвих форм означає, що еволюція переходить до використання нових засобів – психологічного, духовного порядку. Еволюція у своїй першій мислячій істоті створила небувале знаряддя подальшого розвитку: розум, що володіє самосвідомістю, можливістю глибинно пізнавати і перетворювати себе і світ. Людина – з одного боку, кульмінація еволюції, а з іншого – початок нового, розумно спрямованого етапу самої еволюції. З перших думок людства про світ і себе, з перших практичних винаходів, які вдосконалюються, започаткувався той інформаційний потік відомостей, знань, концепцій, теорій, який оперізує нині всю планету і який дає нам певне уявлення про деяку специфічну оболонку Землі (ноосферу), що ніби накладається на біосферу, але не зливається з нею, а чинить на неї перетворювальний вплив. Вона тому і називається сферою розуму, що

провідну роль у ній виконують розумні, ідеальні реальності: творчі відкриття, духовні, художні, наукові ідеї, вольові пориви, які матеріально втілюються у перетвореній природі, штучних будовах, знаряддях і машинах, наукових комплексах, витворах мистецтва та інших результатах людської культурної діяльності.

У серцевині вчення про біосферу і її переходу в ноосферу – учення про функції організмів у навколишньому геологічному середовищі. Це вчення містить морально-психологічну установку: стати необхідним, дати щось таке оточенню, що можеш дати тільки ти і ніхто інший. Кожний організм (вид організмів, біологічний вид) не тільки щось бере з оточення, але й щось дає. Він чимось необхідний і незамінний, щось неповторне від нього входить у систему підтримки життя. Необхідність людини, те, чого без неї «не вистачає» в системі природи, – це *здатність думати*. Людина – розмірковуючий орган біосфери, вона вмє абстрактно мислити, і за неї ніхто це не зробить. Тому людина не вписується в фізико-хімічну картину світу, не може бути розчинена в біосфері.

Людська історія розглядається В. Вернадським як продовження, інобуття історії геологічної. З пришествям людини змінився характер активних у природі сил. На арену життя вийшла небувала якість – свідомість, розум, слово. «Ця нова форма біогеохімічної енергії, яку можна назвати енергією людської культури чи культурною біогеохімічною енергією, є тією формою біогеохімічної енергії, яка створює сьогодні ноосферу» [4, с. 126].

В основі вчення про ноосферу – уявлення про науку як основну рушійну силу розвитку суспільства. Але, за висловлюваннями Вернадського, наукова думка сама собою не існує – вона створюється живою особистістю, є її проявом. Тільки особистості продукують і висловлюють наукову думку, виявляють наукову творчість як духовну енергію. Ними створені цінності (наукові ідеї, думки, відкриття) надалі змінюють хід процесів біосфери. Ноосфера – це сума творчості особистостей. Людина не є блідою тінню чи функцією суспільних відносин, а природним, космічним явищем, первинним стосовно суспільних відносин. Людина як особистість – явище планетарне. Інколи з'являються особистості, вплив яких простягається надзвичайно глибоко на буття всієї природи Землі. Тому людська творчість – факт геологічної історії нашої планети.

«Мисляча і працююча людина є міра всього» – це перефразування вислову давньогрецького софіста Протагора «Людина є міра всіх речей» – улюблений афоризм Вернадського. Будь-яке досягнення можливе лише в силовому полі особистості, яке заряджається духовним зусиллям. Це може бути релігійне натхнення, поклоніння красі, інтуїтивне осягнення

предмета. По-справжньому велике здійснюється не суто логічним, а глибоко особистісним, інтуїтивним і неочікуваним шляхом – осягненням. Щовища духовність людини, її моральна чистота, інтелектуальний рівень, психологічна зрілість, то легше встановлюється зв'язок з інформаційним полем Всесвіту. Відтак зрозуміло, що *шлях духовно-психологічного, морального й інтелектуального вдосконалення – це шлях до істинного знання.*

Тому, по суті, немає жодних суто наукових проблем, а є духовно-моральні та психологічні проблеми розвитку особистості в умовах життя на планеті Земля. Людина, як наголошує вчений, завжди вирішує в різних умовах і з різних боків одну-єдину проблему свого ставлення до світу, своєї позиції і життєвого завдання. Науковий прогрес рухається тільки особистісним шляхом. Одна людина завжди бачить далі, ніж сукупна думка оточення. Побудувати суспільство і суспільну свідомість на ноосферних принципах – означає забезпечити свободу особистості, демократію в інтересах особистості, створити умови для духовного розвитку особистості, – неодноразово зазначав В. Вернадський у своїх щоденниках.

Учений розмежує поняття «людина» й «особистість». Людина є частиною суспільства, а особистість – частина космічного цілого, яке вона в собі відчуває при самозаглибленні і творчому акті. Особистість рухається до змін у біосфері, тобто до нової оболонки планети – ноосфери. Людина лише слуга своєї особистості. В людині міститься все теперішнє, те, що слід подолати, а в особистості – все майбутнє людини. Подібні думки переконливо засвідчують приналежність В. Вернадського до української персоналістичної і екзистенційно-кордоцентричної традиції у філософії і психології.

Цікавим і недостатньо дослідженим є питання про релігійність В. Вернадського. У середині 30-х рр. на запитання однієї анкети щодо ставлення до релігії В. Вернадський занотував: «Віруючий поза християнськими церквами». Цей запис не означає, що він належав до якоїсь іншої церкви, крім християнської, а свідчить, що вчений вважав себе не атеїстом, а віруючою людиною. В. Вернадський вважав, що його релігійність не можна виразити словами чи образами, – це почуття багатозначне і невизначене. Воно дає відчуття нерозривного зв'язку і підпорядкованості, синівства чомусь невиразимо безмежному і радісному, що можна відобразити тільки у віршах або в музиці. Він говорив про «злиття з Вічним Духом, у якому складаються чи який складається з людських свідомостей, що прагнуть пошуків істини...» [Цит. за: 1, с. 40]. Це і є, на нашу думку, досягнення стану планетарної і космічної свідомості.

Можна погодитися з думкою, що В. Вернадський є представником неконфесійної (надконфесійної) релігійності, яка не пов'язана з яким-

небудь конкретним релігійним напрямом, конфесією, і вільна від виконання релігійних обрядів [11, с. 9]. Такий тип релігійності, в основі якого лежить космічне релігійне почуття – людської спільноти, планетарного і космічного зв'язку всього з усім – завдяки низці соціально-історичних, науково-технічних і психологічних причин починає домінувати в житті сучасної людини. «Ніколи в історії людської думки ідея і почуття єдиного цілого, причинного зв'язку всіх науково спостережуваних явищ не мали тієї глибини, гостроти і ясності, якої вони досягли зараз, у XX столітті» [5, с. 114], – ці слова вченого актуальні для XXI століття.

Єдність людей, необхідність їх братерського стану доводяться не силогізмами, а фактами природи. В тому, щоб стати дійсно розумною, свідомою свого становища в світі істотою, полягає моральний обов'язок людини. І це завдання не може бути вирішене тільки засобами науки. Необхідна вся духовна особистість людини.

Найголовніші питання, які постають перед розумом хоча б трохи думаючої людини, є, за теорією Вернадського, питання етико-психологічні, про те, як слід поводитися за тих чи інших умов життя. Людина має найважливішу мету – «принести якнайбільше користі іншим» [1, с. 51]. Чи дала людина (особисто чи збірно) те, що вона повинна, оточенню? Переживання життєвого обов'язку, почуття вини перед вищими цінностями передбачає моральну відповідальність за розумність своєї поведінки.

Якщо на Землі постаємо перед наслідками багатьох процесів, що започатковані в космічному середовищі, якщо навкруги і в нас «тріпоче пульс Всесвіту» (О. Чижевський), то зрозуміло, що проблеми взаємодії зовнішнього середовища з біологічними системами і проблеми охорони біосфери слід розглядати, маючи «космічний погляд на речі» (К. Ціолковський), прорвавши вузькі межі суто земного тваринного існування і зрозумівши, що «людина – перш за все мешканець Космосу, і тільки потім – мешканець Землі» (М. Періх).

Формування ноосфери як середовища взаємодії природи і суспільства пов'язане з виникненням і формуванням у біосфері носія свідомості – людини. Яка свідомість людства, наскільки коректно, адекватно вона відображає дійсність у своїх тонких внутрішніх структурах, – такі прояви людини в природі, така земна ноосфера. На жаль, сьогодні ці прояви стихійні і руйнівні для біосфери та всієї природи. І так буде, доки наша свідомість не звільниться від ідей геоантропоцентризму, не навчиться зважати на об'єктивні космічні закономірності, підпорядковувати їм соціальні і господарські потреби.

Для побудови істинної ноосфери як сфери прояву людського розуму в природі не лише Землі, а й ближнього Космосу необхідне погли-

блення досліджень функціонування загальнокосмічних закономірностей в системі Землі, що дасть необхідне розширення і поглиблення нашої свідомості, почуття відповідальності за наші думки, слова і діла. «Від нас залежить зробити стихійний процес свідомим, перетворити середовище життя – біосферу в царство розуму – ноосферу» [4, с. 353].

Розширення сфери розуму у Всесвіті психологи та філософи-космісти (М. Федоров, П. Флоренський, К. Ціолковський, О. Чижевський, В. Вернадський та ін.) вважали критерієм космічного прогресу і основою становлення космоноосфери, однією з ланок якої має бути ноосфера нашої планети.

Проте сьогодні розростання масштабів людської діяльності до глобального рівня і виникнення якісно нових особливостей виробництва в процесі розгортання НТР підірвало природну здатність біосфери до саморегуляції життєвопридатного стану. За сучасного розвитку земної цивілізації ми опинилися перед початком незворотних процесів у біосфері, доведеній до критичного ступеня дисбалансу. У гігантській надсистемі «суспільство – природа» дедалі повніше виявляються хаотичні тенденції, які у разі їх подальшого наростання загрожують екологічним колапсом. Необхідно змінити характер антропогенної діяльності у бік біоферосумісності. Розум, наукова думка, виробнича діяльність людини повинні створити нову технологію виробництва, за аналогією з біогенним обміном речовин оптимізувати антропогенний обмін, зробити його безвідходним, саморегульованим, збалансувати надходження і витрату енергії, щоб зберегти динамічну рівновагу між суспільством і природою, техносферою і біосферою. Стихійно, без участі свідомої цілеспрямованої діяльності людей цей процес не відбудеться. Людина, як суб'єкт пізнання і діяльності, може і повинна не допустити наростання руйнівних явищ у природі і суспільстві, мінімізувати забруднення біосфери з метою захисту генофонду людства, культурних і диких видів, регламентувати демографічний вибух і урбанізацію, зупинити гонку озброєнь і попередити термоядерну війну, вирішити глобальні проблеми, що постали перед суспільством.

Створення ноосфери – означає набуття людьми здатності до екологічного самозабезпечення у тому розумінні, що вони беруть під свій контроль подальшу еволюцію біосфери і перетворюють її у свідомо регульований процес. Ноосфера стане «сферою керованих соціальних і природних процесів у системі «людина – суспільство – природа» з метою її оптимального, гармонійного і відносно необмеженого часом функціонування і прогресивного розвитку» [7, с. 87]. Це буде цілісна геологічна оболонка Землі і навколопланетного простору, населена людьми і якісно перетворена ними з урахуванням специфіки біосфери в процесі вироб-

ничо-трудова діяльність суспільства, найважливішою рисою якого стане *зростаюча випереджувальна роль суспільної свідомості*.

Як бачимо, поняття «ноосфера» у В. Вернадського має не лише конкретно- чи загальнонауковий, а й філософсько-світоглядний зміст. Воно виступає також своєрідним методологічним регулятивом, що вказує шлях перебудови найрізноманітніших сфер суспільного життя, удосконалення людської особистості.

Людство повинно усвідомити своє місце в еволюційному процесі, відчути себе як нову геологічну і космічну силу, зрозуміти свою єдність, спрямувати свою енергію на вирішення спільних проблем. Настав час реально збагнути, що людина – «житель планети і може – повинна – мислити і діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держав чи їх союзів, але й у планетному аспекті» [5, с. 137].

Розвиток «вселенського розуміння» як ідеальної передумови становлення ноосфери паралельний з формуванням нового (антропо-космічного) стилю мислення, екологізацією і космізацією суспільної та індивідуальної свідомості. Розум повинен мати у своїй ієрархічній структурі вищий, інтегративний шар, що виконує функції регулювання й управління, – свого роду метарозум, ядром якого має стати гуманістична філософія, яка підпорядковує свій методологічний інструмент уселюдському благу.

В. Вернадський був упевнений, що творить ноосферу розум філософуючого людства, яке інтегрує поняття Істини, Добра і Краси стосовно природи. Філософія, концентруючи в собі інтелектуальний заряд певної історичної епохи, надає науковому знанню історичність та особистісне, суб'єктивне спрямування. Філософське знання бере участь у становленні ноосфери як елемент внутрішнього досвіду особи.

Основна мета філософського міркування – поєднати особисте і надособистісне, тимчасове і вічне, відчути своє злиття з Абсолютом, розчинитися у вічності, прислухатися до космічного ритму і в самому собі знайти Космос... Це означає стати справді мудрим, здійснити «розширення свідомості», пережити «друге народження», піднятися по сходинках духу, творити ноосферу. Отже, філософуючий суб'єкт – персоніфікація ноосфери, і навпаки, розкриття субстанціональної основи особистості в процесі філософування – процес становлення ідеальних структур ноосфери [2, с. 121]. Людина як творець і учасник ноосфери повинна усвідомити себе повноправним і повноцінним її представником, особисто відповідальним за долю Землі і людства.

Очевидно, саме проблема людини є найбільш складним і дискусійним питанням теорії ноосфери. Вступаючи в той період історії Зем-

лі, коли її подальший прогрес визначається людським інтелектом, слід усвідомити, що людство водночас перетинає смугу нових і непередбачуваних труднощів, для подолання яких мусять бути задіяні всі потенційні можливості особистості.

Перехід біосфери в ноосферу супроводжуватиметься дедалі більшим проявом закономірності, передбаченої В. Вернадським, – позбавленням залежності від ресурсів біосфери, переходом людства від гетеротрофного до автотрофного існування. «Безпосередній синтез їжі, без посередництва організованих живих істот, як тільки він буде відкритий, корінним чином змінить майбутнє людини» [3, с. 301], стане запорукою її свободи і могутності. Створення нової, автотрофної істоти, неминучість якої В. Вернадський вважав очевидною, дасть людині «досі відсутні умови використання її вікових духовних устремлінь; воно реально відкріє перед нею шляхи кращого життя» [3, с. 303].

Порушена В. Вернадським проблема автотрофності сьогодні «входить у перелік найбільш фундаментальних, випереджуючих ідей. Її можна порівняти з ідеєю освоєння космосу К. Е. Ціолковським або ідеєю розщеплення атомного ядра» [8, с. 200]. Ця проблема має дуже важливий аспект – розкриття психофізичних резервів людського організму. Відомо, що людина впродовж життя вичерпує тільки 10–15% своїх психофізичних резервів здоров'я. Одна з фундаментальних характеристик автотрофності у створенні науково-практичного управління еволюцією людини з метою збереження і розвитку її творчих можливостей, здоров'я, тривалого активного життя. Можливо, за мікроелектронною і космічною ерою, яка знаменує перехід у ноосферу, людство наблизиться до широкого психофізіологічного управління організмом людини.

Шляхи до автотрофності пролягають через звільнення людини від залежності від нижчих форм життя, створення штучних продуктів харчування (сьогодні це вітаміни, харчові добавки), керованих біологічних процесів, безвідходних технологій та ін. Вирішення цих проблем, на думку В. Вернадського, не тільки забезпечить майбутнє людства, а й створить можливість вічного існування розумного життя і розселення людства у космосі.

У зв'язку ноосферогенезу як глобально-планетарного процесу і його найважливішого компонента – розвитку особистісних властивостей і задатків – необхідно врахувати, що *найважливіша особливість побудови ноосфери полягає в поступовому розвитку суспільної свідомості*, проникненні думки людини не тільки в безконечність космосу, але й у саму себе, у своє психологічне, духовне, розумове надбання.

Висновки. Виникла потреба формування нового розуміння земної цивілізації, її планетарно-космічного призначення, нового

етичного ставлення до живої і неживої природи, до себе і своєї ролі в суспільстві, надійне морально-духовне, психологічне вдосконалення людини.

У наш час постала насущна необхідність у появі якісно нового етапу в самосвідомості людини. Цей новий етап пов'язаний із переходом від почуття «я» до почуття «ми», об'єктивною умовою для якого є формування такої мети, яка здатна об'єднати все людство для вирішення деякого спільного завдання. Такою спільною метою, яка забезпечить виживання людства і вихід його на вищий, досконаліший рівень існування, і є, в уявленнях В. Вернадського, створення ноосфери.

На жаль, спостерігається розрив ідеалу ноосфери, як його бачив В. Вернадський, і реальності. Власне ноосфера ще далеко попереду, на ще далеко не досягнутому рівні планетарної і космічної свідомості людства.

Спрямованість у майбутнє – характерна риса ноосферного вчення, яке в сучасних умовах необхідно всебічно розвивати і реалізувати. У ноосферу треба вірити, надіятись на її прихід і пришвидшувати його, як сам В. Вернадський, власним життям і способом мислення.

Перспективи подальшого дослідження. Перед виникненням глобальних загроз і катастроф планетарного масштабу, коли постала гостра необхідність духовного розвитку людини, розширення людської свідомості як запоруки виживання людства, необхідно детальніше досліджувати морально-психологічні аспекти вчення В. Вернадського та його гуманістично-оптимістичну спрямованість.

1. Аксенов Г. П. Личность есть драгоценнейшая, величайшая ценность (В. И. Вернадский: ноосфера, творчество, нравственность) / Г. П. Аксенов. – М.: Знание, 1990. – 64 с.

2. Анисимова И. И. Философское знание в структуре идеальных компонентов ноосферы / И. И. Анисимова, Г. В. Пугач // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 2. – М., 1991. – С. 116–123.

3. Вернадский В. И. Автотрофность человечества / В. И. Вернадский // Русский космизм: Антология философской мысли. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – С. 288–303.

4. Вернадский В. И. Научная мысль как планетарное явление / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1991. – 271 с.

5. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / В. И. Вернадский. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.

6. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М.: Наука, 1988. – 520 с.

7. Жердев Р. В. Ноосфера и ноогенез: структура и перспективы изучения / Р. В. Жердев // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 2. – М., 1991. – С. 82–95.

8. Казначеев В. И. Учение В. И. Вернадского о биосфере и ноосфере / В. И. Казначеев. – Новосибирск: Наука, Сиб. отд-ние, 1989. – 248 с.

9. Новик И. Б. Наследие В. И. Вернадского и проблемы оптимизации биосферы / И. Б. Новик // Учение В. Вернадского о переходе биосферы в ноосферу, его философское и общенаучное значение. – Т. 1. – М., 1990. – С. 174–185.

10. Мизун Ю. В. Тайны Мирового Разума и ясновидение / Ю. В. Мизун, Ю. Г. Мизун. – М.: Вече, 1999. – 560 с.

11. Мочалов И. И. В. И. Вернадский и религия. – Ч. I. XIX век. На пути к неконфессиональной религиозности / И. И. Мочалов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.

Сурмяк Ю. Р., Кудрык Л. Г. Проблема духовного развития личности и космоизации человеческого сознания в учении В. Вернадского

Раскрывается проблема духовного развития личности, расширения человеческого сознания до планетарных и космических масштабов как условие становления ноосферы в учении В. Вернадского.

Ключевые слова: *личность, духовное развитие, сознание, планетарное сознание, космоизация сознания, ноосфера.*

Surmyak Yu. R., Kudryk L. G. The problem of spiritual development of the individual and of human consciousness cosmization in V. Vernadsky's doctrine

The problem of spiritual development of personality, the expansion of human consciousness to planetary and cosmic scale as a prerequisite for the formation of the noosphere is revealed in the doctrine of Vladimir Vernadsky.

Key words: *personality, spiritual development, consciousness, planetary consciousness, cosmization consciousness, the noosphere.*

Стаття надійшла 25 жовтня 2013 р.